

СУМНОЗВІСНІ ДАТИ

Юлія Цигвінцева

УДК 811.161.2(093)

Сумні роковини: 160 років Валуєвському циркуляру

У 2023 році виповнюється 160 років із часу прийняття Валуєвського циркуляра, який продовжив лінгвоцид – «свідому, цілеспрямовану політику і суспільну практику панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скеровану на ліквідацію мови підлеглого народу з метою його денационалізації й асиміляції» [9], що її послідовно провадила Російська імперія стосовно української мови ще з часу підписання в 1654 році Переяславської угоди. І. Огієнко щодо цього зауважував, що «Ми завше несли на Москву свою культуру, свою науку, несли з щирим серцем освічених людей, а сама Москва тільки й марила, що про русифікацію. Вона завше дивилась на нас оком дужчого силою, дивилась, як на завойований народ. Культуру нашу віками брали, охоче, приймали й самих нас, проте завше тільки й марили, аби й нас зробити своїми рабами, аби звести нашу мову, аби звести всі притаманні одміни наші, щоб не було видно, звідки береться культура на Москві» [7: 130–131].

Л. Масенко стверджує, що «від самих початків приєднання України до Росії імперія повела запеклу боротьбу з мовою українців як основою їхньої самототожності, усвідомлення себе як окремого народу, не подібного до росіян. Головним методом війни були заборони на вживання української мови у різних сферах суспільного життя» [6]. Однією зі спроб імперії знищити українську мову був Валуєвський циркуляр, виданий 30 (18 – за старим стилем) липня 1863 року. Це таємний відомчий акт міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва «щодо друкування книг малоросійською мовою», призначений цензурним комітетам, із розпорядженням, «щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропуск же книг малоросійською мовою духовного змісту, навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, ... припинити»²³ [2].

Дослідники наголошують на кількох подіях, що передували появі циркуляра. По-перше, це розвиток на території України недільних шкіл, у яких навчання відбувалося українською мовою. По-друге, успішна спроба професора М. Костомарова зібрати кошти для фінансування цих шкіл та видання навчальної і наукової літератури для них українською мовою (йому вдалося зібрати значну суму (4 тис. карбованців) для друку української

²³ Тут і далі переклад авторки статті.

читанки, граматики, інших навчальних текстів, перекладу молитов). По-третє, вагомим стимулом для циркуляра став переклад Біблії українською мовою. По-четверте, передумовою «появи Валуєвського циркуляру вважають Січневе повстання 1863 року, в якому до поляків, литовців і білорусів приєдналася і частина українців» [1]. Усе це породило підозри у влади щодо можливого відродження самостійницьких настроїв і устремлень українців.

Безпосередньою ж причиною появи цього сумнозвісного документа стали кілька доповідних записок на ім'я П. Валуєва від «вищого імперського чиновництва: військового міністра Д. Мілютіна, шефа жандармів В. Долгорукого, київського генерал-губернатора М. Аненкова про розмах українофільського руху та можливі перспективи еволюції його вимог: від дозволів на видання літератури на “малоросійському наріччі” – до можливих у майбутньому вимог автономії для Малоросії» [цит. за 10: 108–109], а також лист від київського цензора О. Новицького та стаття М. Каткова в газеті «Московские ведомости». Зокрема, О. Новицький писав про те, що «української мови не було, немає і не може бути», що це лише «споганена польським впливом російська мова», а тому немає потреби вчитися цією мовою, адже вся освіта в Росії відбувається загальнодоступною російською [2]. Деякі фрази київського цензора П. Валуєв використав у тексті циркуляра, насамперед про те, що української мови не було, немає і бути не може, і що це лише польська інтрига. М. Катков у своїй статті писав про шкідливість українофільства, неприпустимість формування української літературної мови, осуджував М. Костомарова за видання книжок для народної освіти, зазначав, що відкриття недільних шкіл, збирання для них коштів та переклад Біблії українською мовою є сепаратизмом, який необхідно негайно зупинити, оскільки «Україна не може мати незалежного політичного існування» [11: 66]. Твердження про те, що без союзу з Росією України бути не може, після цього повторювали й сьогодні продовжують оперувати ним усі російські великодержавні шовіністи.

Як зауважують дослідники, М. Костомаров намагався пояснити неправдоподібність чуток про сепаратистські настрої та відстояти право українців говорити й здобувати початкову освіту рідною мовою, але, звісно, його не почули. П. Валуєв зреагував на всі доповідні записки та листи секретним розпорядженням, яке направили до Київського, Московського та Петербурзького цензурних комітетів (рис. 1, 2).

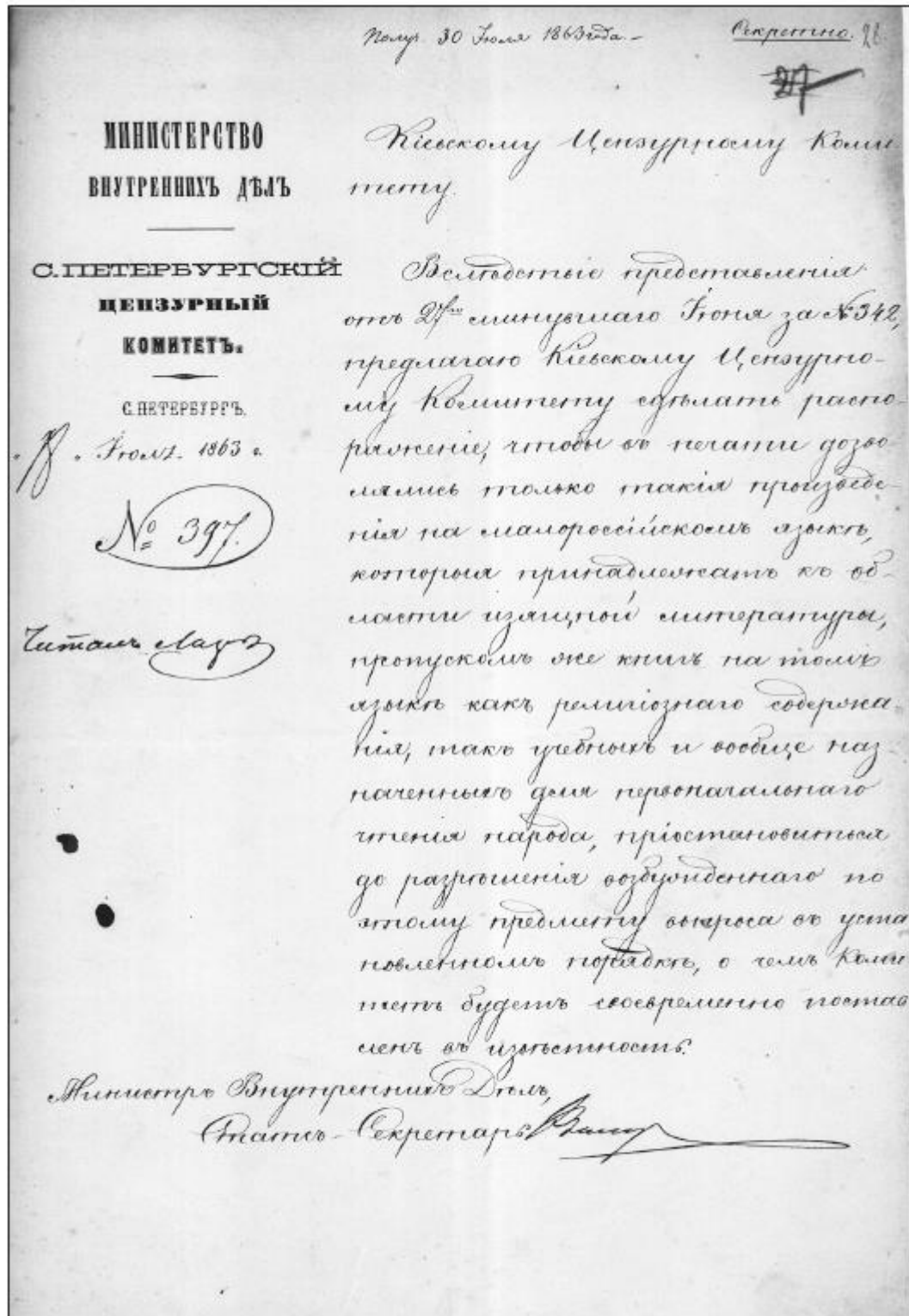

Рис. 1. Розпорядження міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва Київському цензурному комітету. 18 липня 1863 р. Док. № 44 [11: 80].

№ 44

1863 р., липня 18. Санкт-Петербург. –
 Розпорядження міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва
 Київському цензурному комітетові про заборону друкування
 українською мовою книжок релігійного змісту, підручників
 та видань для початкового читання

Секретно

Вследствие представления от 27 минувшего июня за № 342³ предлагаю Киевскому цензурному комитету сделать распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы. Пропуском же книг на том языке как религиозного содержания, так и учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа, приостановиться до разрешения возбужденного по этому предмету вопроса в установленном порядке, о чем комитет будет своевременно поставлен в известность^а.

Министр внутренних дел статс-секретарь *Валуев*

Рис. 2. Текст розпорядження міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва Київському цензурному комітету. 18 липня 1863 р. *Док. № 44* [11: 79].

Більшість науковців вважають, що репресивні заходи, передбачені Валуєвським циркуляром, мали тимчасовий характер. На їхню думку, про це свідчить і сам текст циркуляра, і службова записка «Про книги, що видаються для народу малоросійською говіркою» міністра П. Валуєва до імператора Олександра II, і звернення Петербурзького цензурного комітету стосовно пояснень про те, як надалі діяти його чиновникам щодо малоросійських рукописів, що перебували на розгляді цензорів²⁴, тощо. Хоча деякі дослідники не погоджуються з цією тезою. Наприклад, О. Казакевич зазначає, що «відомий фахівець з історії Східної Європи А. Каппелер пов'язує появу Валуєвського циркуляра із польським повстанням і наголошує на системному [підкреслення моє – Ю. Ц.] характері документа, який мав стати програмою політики щодо України» [3: 71]. Попри все, Валуєвський циркуляр не лише залишався чинним пів століття, а й став передумовою Емського указу 1876 р., який фактично повністю заборонив друкувати будь-які українські книги.

Поява циркуляра негативно вплинула на українське книговидання. «Про це свідчить статистичний аналіз даних Київського цензурного комітету, за яким після Валуєвського циркуляра 1864 р. випущено 12 книг; 1865 р. – 5 книг; 1866 р. – жодної, у наступні роки по 2, а вже у 1872 р. – їх знову було 14» [10: 109]. Дослідники вважають, що згодом ситуація пок-

²⁴ Оригінали документів див. детал. на сайті Віктора Кубайчука «Хронологія мовних подій в Україні» (<http://movahistory.org.ua>) та у виданні «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)» (С. 66–86).

рацилася, але суто завдяки послабленню пильності цензури різними, у тому числі й незаконними, способами. Окрім того, Валуєвський циркуляр загальмував розвиток освіти й науки українською мовою, а отже, і загалом державотворчих процесів в українському суспільстві в Наддніпрянській Україні. Як справедливо зауважує І. Огієнко, «наслідки всіх цих заборон, всіх цих утисків були страшні для України. Вони зробили то, що багато вкраїнців одбилися од рідного поля, пристали од рідного життя, забули свою мову, пришили хвостика -въ до своєї фамилії і зробилися “тоже малороссами”... Русифікація через школу, через суд та церкву широкою річкою текла до життя українського... Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї, марудила нашу пісню, робила перевертнів навіть з народу. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищились...» [7: 233].

Прикро, що до появи цього документа причетні наші земляки, як-от цензор О. Новицький, який походив з української священницької родини із села Пилипи, що неподалік Звягеля (до 2022 року – Новограда-Волинського) Волинської губернії (тепер – Житомирської області), закінчив Київську духовну академію, працював на кафедрі філософії Імператорського університету Святого Володимира в Києві (нині – Київського національного університету імені Тараса Шевченка), або анонімні представники київського духовенства, які написали листа про небезпеку публікації українського перекладу релігійних текстів. Як показує історія, такі українці, зрадники й перекинчики, завжди стараються удвічі, а то й утричі більше за самих ворогів. З цього приводу слушно зауважує П. Кралюк: «На перший погляд може видатися, що Валуєвський циркуляр – справа давно минулих днів. Однак схема, за якою він створювався й реалізовувався, успішно діє до дня сьогоднішнього. Виглядає вона приблизно так: у високих кабінетах Пітера чи Москви замишляється черговий підкоп під українство й Україну, потім знаходять малоросійських козачків, які готові виконувати вказівки російських імперських зверхників і навіть взяти на себе тягар відповідальності за антиукраїнські діяння» [5]. Щодо духівництва, то прямі паралелі з нинішньою діяльністю Української православної церкви Московського патріархату не залишають простору для фантазій на цю тему. Історія з так званими “народними республіками” на сході України засвідчує, що ця схема працює досі й на державному рівні. Окрім цього, і тепер, в умовах активної фази російсько-української війни, у медіа нерідко трапляються повідомлення про зрадників-українців, дотепер частина населення не розуміє, чому необхідно переходити на українську мову та говорити нею у своїй державі, до сьогодні російські та проросійські пропагандисти розповідають про так звані утиски російськомовних та транслюють імперські міфи про походження нашої мови й нації. Саме тому звернення до Валуєвського циркуляра й інших документів минулого озброює нас аргумен-

тами й засобами обстоювання української мови та культури в боротьбі зі спадкоємцями валуєвщини.

Л. Костенко зазначала: «У всіх народів мова – це засіб спілкування, у нас – це фактор відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоелемент літератури, а з важкої руки імперії ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм» [4]. Це і є той найсерйозніший негативний вплив Валуєвського циркуляра й подібних документів, який ми мусимо подолати хоча б тепер заради майбутнього української мови та української нації.

Сумні роковини не святкуємо, але беремо собі за урок, бо «без історичної пам'яті не може бути національної гідності ... та повновартісної національної (само)свідомості» [8: 47], а без цього нація приречена постійно доводити своє право на існування та окремішність, жертвуючи життями найкращих своїх представників у постійній боротьбі з новими валуєвими та їхніми циркулярами.

Література

1. «Валуєвському циркуляру» про заборону української мови – 150 років. Історична правда: українське онлайнове суспільно-історичне, науково-популярне видання. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2013/07/30/132286/> (дата доступу: 21.06.2023)
2. Валуєвський циркуляр: тексти. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. XIX. URL: <http://movahistory.org.ua/> (дата доступу: 21.06.2023)
3. Казакевич О. Валуєвський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 40. С. 69–74.
4. Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. *День*. №76, 25 квітня 2003 р. URL: <https://vkon.blog.net.ua/2013/07/12/lina-kostenko-ukrajina-yak-zhertva-i-chynnyk-hlobalizatsiji-katastrof/> (дата доступу: 27.06.2023)
5. Кралюк П. Малоросійський творець Валуєвського циркуляра. Точка зору. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25053643.html> (дата доступу: 26.06.2023)
6. Масенко Л. Т. Українська мова і Росія. Імперія застосувала проти українців цілий арсенал засобів. Точка зору. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30127210.html> (дата доступу: 21.06.2023)
7. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс читаний в Українському народнім університеті. З малюнками і портретами українських культурних діячів. Репринтне відтворення видання 1918 року. Київ: Абрис, 1991. 272 с.

8. Радевич-Винницький Я. Лінгвоцид як форма геноциду. Київ: Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. 78 с.
9. Радевич-Винницький Я. Геноцид – етноцид – лінгвоцид. Домів: портал, 15.11.2009. URL: <http://surl.li/iylbi> (дата доступу: 10.07.2023)
10. Савчинський В. Цензурна політика російського самодержавства й українське книговидання. *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 107–113.
11. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.

Yuliia Tsyhvintseva

Sad anniversaries: the Valuev Circular is 160 years old